

Katarzyna Madejska
(Muzeum Regionalne w Zwoleniu)
ORCID: 0000-0002-4162-371X

Paweł Madejski
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
ORCID: 0000-0002-3585-0801

Archiwalia w muzeum – przykład Muzeum Regionalnego w Zwoleniu

ZARYS TREŚCI: Artykuł analizuje praktyki związane z gromadzeniem materiałów archiwalnych w muzeach. Jako case study służy Muzeum Regionalne w Zwoleniu.

SŁOWA KLUCZOWE: prawo archiwalne, prawo muzealne, archiwalia, muzealia, Zwoleń.

ABSTRACT: The paper is devoted to analysis of the phenomenon of collecting archival materials by museums. The Zwoleń Regional Museum serves as a case study.

KEY WORDS: archival law, museum law, museum collections, archival material, Zwoleń.

Zgodnie z postanowieniami artykułu 22.2 Ustawy z dnia 14 lipca 1983 roku o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹ działalność archiwalną w zakresie państwowego zasobu archiwalnego prowadzą oprócz jednostek państwowej sieci archiwalnej także m.in. muzea, których organizatorem jest minister lub kierownik urzędu centralnego, jednostka samorządu terytorialnego lub pań-

---

¹ Dz.U. RP z dn. 3 lutego 2020, poz. 164.

stwowa jednostka organizacyjna². Stan ten został dodatkowo usankcjonowany artykułem 31 Ustawy z dnia 21 listopada 1996 roku o muzeach³, precyzującym, że przechowywanie materiałów archiwalnych w muzeach nie jest naruszeniem przepisów Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach⁴. Nie można przy tym pozbyć się wrażenia, że przepis ten był ze strony twórców ustawy muzealnej próbą pogodzenia jej z postanowieniami ustawy archiwalnej. Nie wnika- jąc głębiej w prawną kazuistykę, można zauważyć, że obowiązujące przepisy obu ustaw z jednej strony sankcjonują stan faktyczny – materiały archiwalne trafiają do bibliotek i muzeów polskich od końca XVIII wieku – a z drugiej czynią proces zarządzania narodowym zasobem archiwalnym bardziej elastycznym, co pozwala na niwelowanie skutków wydarzeń historycznych oraz urzędniczych błędów i braku świadomości znaczenia archiwaliów dla kultury i, *last but not least*, pozwalają na poszanowanie woli przekazujących takie materiały (o czym więcej niżej). Ilustracją powyższego stwierdzenia mogą być materiały archiwalne⁵ wchodzące w skład zasobu Muzeum Regionalnego w Zwoleniu (obecnie województwo mazowieckie, historycznie – sandomierskie). Nie jest to zbiór okazały – całość nie przekracza 0,5 m.b. akt – jednak jego skład oraz mechanizmy kształtujące go są pouczające.

Zagadnienie przechowywania materiałów archiwalnych w muzeach nie należy do szczególnie intensywnie analizowanych, zwłaszcza jeżeli porówna się stan badań nad nim z liczbą prac poświęconych związkom archiwów z bibliotekami⁶. Monografia Jarosława Wiśniewskiego jest historycznym ujęciem zjawiska gromadzenia archiwaliów w muzeach⁷. Podobną historyczno-informacyjną wagę mają artykuły charakteryzujące zasoby archiwalne poszczególnych mu-

² M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny i archiwa: komentarz*, Warszawa 2016, s. 334–346.

³ Dz.U. RP z dn. 15 lutego 2022, poz. 385.

⁴ A. Barbasiewicz, *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2021, s. 152–154; Z. Cieślak i in., *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2021, s. 405–407.

⁵ Niniejszy artykuł pomija kwestie dokumentacji wytworzonej przez muzeum i przekazywania jej – lub nie – do właściwego archiwum państwowego, por. P. Antoniak, *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2012, s. 153; M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, op. cit., s. 345; Z. Cieślak i in., op. cit., s. 405–406; A. Barbasiewicz, op. cit., s. 153–154.

⁶ Użyteczny zarys zagadnienia przedstawia W. Chorążyczewski, *O zbliżeniu bibliotek i archiwów w związku z pełnieniem przez nie funkcji naukowej*, [w:] *Oblicza archiwów i współczesne wyzwania archiwistyki: studia archiwistyczne*, red. P.A. Czyż, D. Magier, Siedlce 2019, s. 21–42.

⁷ J. Wiśniewski, *Archiwalia w bibliotekach i muzeach*, Poznań 2000.

zeów⁸. Aspekt prawny i metodyczny jest podnoszony rzadziej (szczególnie ważny jest artykuł Lutosława Stachowskiego), zwykle w kontekście funkcjonowania muzealnych archiwów zakładowych⁹ – co istotne, są to głosy wyłącznie archiwistów, którzy fakt przechowywania w muzeach dokumentacji innej niż wytworzona przez muzeum oceniają, delikatnie rzecz ujmując, cierpko, chociaż już bez powtarzania skrajnych postulatów pojawiających się na konferencji w 1988 roku¹⁰. Kolejnym problemem dotychczasowych badań jest to, że koncentrują się na dużych muzeach, głównie wpisanych do ministerialnego Państwowego Rejestru Muzeów.

Muzeum Regionalne powstało w 1975 r. jako jedna z inicjatyw związanych z „Bankiem Miast” – swego rodzaju pojedynkiem, który Zwoleń stoczył (i wygrał) z Opolem Lubelskim. Przy tej okazji powstała też pierwsza monografia miasta¹¹. Warunkiem rozpoczęcia działalności Muzeum było zgromadzenie

---

⁸ F. Marciniak, J. Marszałek, *akta Państwowego Muzeum na Majdanku*, „Archeion”, t. 37, 1962, s. 207–228; A. Palarczykowa, *Władze hitlerowskiego obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, ich kancelarie i pozostała po nich spuścizna aktowa*, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 227–249; *Archiwalia w zbiorach Muzeum w Gostyniu*, oprac. A. Piwoń, Gostyń 1980; E. Kobzdaj, *Historyczny zasób archiwalny w muzeach państwowych na Dolnym Śląsku*, „Archeion”, t. 90, 1992, s. 29–44; A. Bojarska, *Zasób archiwalny Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, [w:] *Jeńcy wojenni II wojny światowej: stan archiwów i najnowszych badań*, red. E. Nowak, Opole 1996, s. 107–114; L. Rzepka, *Informator o zasobie historycznym archiwum Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 19, 1996, s. 239–249; L. Stachowski, *Muzea jako strażnicy materiałów archiwalnych*, „Problemy Archiwistyki”, nr 1, 2009, s. 32–44; A. Kłys, *Informator o zasobie archiwalnym Muzeum Stutthof*, Warszawa 2010; P.A. Czyż, *Archiwistyka w muzealnictwie*, [w:] *Oblicza archiwów*, s. 43–68.

⁹ T.I. Grabski, *Materiały archiwalne w zasobie archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu i ich wykorzystanie*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, t. 5, 1998, s. 139–145; A. Szczepaniak, *Problemy wartościowania dokumentacji naukowej w Muzeum Narodowym w Warszawie*, „Archiwista Polski”, nr 4, 2002, s. 43–49; idem, *Archiwalia i archiwum w muzeum państwowym – stan obecny i potrzeby (na przykładzie Muzeum Narodowego w Warszawie)*, „Archiwista Polski”, nr 3, 2006, s. 41–48; idem, *Archiwalia i archiwum w muzeum państwowym: stan obecny i potrzeby*, „Problemy Archiwistyki”, nr 1, 2009, s. 7–11; L. Stachowski, op. cit., s. 23–49; J. Wiśniewski, *Materiały archiwalne w muzeach*, „Archiwista Polski”, nr 3, 2012, s. 65–70; R. Gąsior, *Archiwalia w muzeum: z problemów teorii archiwalnej*, „Archiwista Polski”, nr 1, 2013, s. 48–50; eadem, *Archiwista w muzeum: współpraca archiwów państwowych z muzeami na przykładzie doświadczeń Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Muzealnictwo”, t. 49, 2008, s. 68–77.

¹⁰ E. Pluta, *Konferencja na temat archiwaliów przechowywanych w muzeach dolnośląskich*, „Archeion”, t. 88, 1990, s. 225–228; J. Wiśniewski, *Archiwalia w bibliotekach*, s. 23–24; L. Stachowski, op. cit., s. 29–30.

¹¹ *Zwoleń: dzieje miasta i ziemi*, red. K. Myśliński, Lublin 1977.

odpowiedniej liczby zabytków, które – na różne sposoby, niekoniecznie legalne – pozyskiwano od mieszkańców. Wtedy np. Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu oddała zdeponowane w jej kancelarii oryginały przywilejów dla Zwolenia z lat 1548–1748 i 1828 – te materiały zostały jednak przekazane w 1980 r. do Archiwum Państwowego w Radomiu¹². Prawdopodobnie to wówczas organizujące się Muzeum przejęło najstarsze z posiadanych obecnie archiwaliów – zbiór ekstraktów z lat 1696–1787. Niestety, problemy lokalowe (zaraz po powstaniu Muzeum musiało zawiesić działalność) i organizacyjne (w latach 1977–1988 Muzeum miało status punktu wystawowego Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu)¹³, połączone z brakiem odpowiednio przygotowanego personelu¹⁴, sprawiły, że dopiero po dokładnym skontrum w magazynie w 2018 r. „ujawniły się” dalsze materiały, zwłaszcza te zapisane w językach innych niż polski. Od 1988 r. placówka jako Muzeum Regionalne w Zwoleniu działa samodzielnie, a jego organizatorem pozostaje na chwilę obecną Gmina Zwoleń¹⁵. W strukturze Muzeum nie wydzielono żadnych działów. Zgodnie zatem z artykułem 22.2 Ustawy z dnia 14 lipca 1983 roku o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach jako muzeum prowadzone przez jednostkę samorządu terytorialnego Muzeum może prowadzić działalność archiwalną w zakresie państwowego zasobu archiwalnego. Jest to także zgodne z postanowieniami Statutu Muzeum z 5 września 2013 r. – § 5 punkt 2 określa, że Muzeum gromadzi (pośród innych kategorii) materiały dotyczące „historii i numizmatyki, obejmujące dokumenty, fotografie, zabytki ikonograficzne, mapy, pieczęcie, numizmaty, militaria, sztandary oraz inne muzealia dotyczące dziejów Zwolenia i Ziemi Zwoleńskiej”. Niekiedy rodzi to problemy¹⁶.

¹² R. Szczygieł, *Źródła rękopiśmienne*, [w:] *Zwoleń: dzieje miasta i ziemi*, s. 351; *Archiwum Państwowe w Radomiu: przewodnik po zasobie archiwalnym*, red. H. Kisiel, Warszawa 1996, s. 37; E. Nowakowska, N.A. Wiczerzyńska, *Zwoleńska kultura*, Zwoleń 2009, s. 44–45.

¹³ A. Lesisz, *Miasto i Gmina Zwoleń w latach 1976–1990*, Zwoleń 2007, s. 63; E. Nowakowska, N.A. Wiczerzyńska, op. cit., s. 44–50.

¹⁴ Niektóre eksponaty opisano w księdze inwentarzowej jako np. „Pismo urzędowe w języku rosyjskim”.

¹⁵ Przez pewien czas w Zwoleniu działało także Prywatne Muzeum Osobliwości Jana Grudnia „Pod jabłonką”.

¹⁶ Por. K. Madejska, P. Madejski, *Małe miasto, małe muzeum, duży problem: kłopotliwe dziedzictwo wielu kultur w teorii i praktyce na przykładzie Muzeum Regionalnego w Zwoleniu*, [w:] *Wielokulturowość i jej znaczenie w perspektywie historycznej i muzealniczej*, red. M. Gapski, M. Stasiak-Cyran, M. Tymochowicz, Lublin 2022, s. 307–321. W Muzeum zdeponowano także odnalezione na terenie miasta i okolic macewy oraz ich destrukty – zob. Ł. Babula, K. Madejska,

Jak wspomniano, zasób archiwalny przechowywany w Muzeum jest stosunkowo szczupły. Większość akt ma formę pojedynczych kart albo niewielkich pozysytów; wyjątkiem są materiały dotyczące dobroczynnej fundacji z 1599 r. starosty zwoleńskiego Bernarda Bogusza¹⁷, potocznie zwanej fundacją Bogusza (dwa pozysyty po 579 i 309 stron). Oprócz tego niektóre eksponaty mają postać zeszytów.

Wzmiankowany zbiór ekstraktów z lat 1696–1787¹⁸ to wypisy z ksiąg kancelarii miejskiej zwoleńskiej, ewentualnie grodu radomskiego, powiązane ze zwoleńskimi rodzinami Musielewiczów (Musieli) i Kwapisiewiczów (Kwapiszów): testamenty, skargi, manifesty, sprawy majątkowe. Bez wątpienia stanowią one całość i zostały uformowane w ten zbiór przez najpewniej rodzinę Musielewiczów. Z działalnością tej niezwykle ważnej w dziejach Zwolenia rodziny¹⁹ wiążą się też akta dotyczące tzw. fundacji Bogusza z lat 1874–1945²⁰. Musielewicze występowali jako pełnomocnicy miasta w sprawie zarządzania nią. Innymi słowy, materiały te stanowią część spuścizny rodzinnej i zostały przekazane do Muzeum najpewniej około 1975 r.

Dla historii Zwolenia owe ekstrakty są o tyle istotne, że akta miejskie z czasów I Rzeczypospolitej zaginęły w bliżej nieznanych okolicznościach; pod koniec XVIII w. jeszcze istniały (być może spłonęły wraz z ratuszem w 1800 r.²¹), skoro służyły za materiał dowodowy w procesie przed Asesorią²². Ale, być może, jakaś ich część jeszcze się odnajdzie i nie będzie to nic wyjątkowego. Kilka lat temu, w 2013 r., do kancelarii zwoleńskiej Parafii pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego zostało zwróconych kilka ksiąg metrykalnych, w tym najstarsza z 1597 r., oraz bulla papieża Pawła V dla miejscowego Bractwa Różańca Świę-

---

Zwoleńskie lapidarium: zachowane macewy z cmentarza żydowskiego w Zwoleniu, „Radomskie Studia Humanistyczne”, t. 5, 2018, s. 215–242.

¹⁷ C. Imański, *Dzieje Zwolenia*, Zwoleń 2013, s. 78; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795: materiały źródłowe*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 147.

¹⁸ Muzeum Regionalne w Zwoleniu (dalej: MRZ), sygn. MRZ/A/315/1-25.

¹⁹ Z. Lesisz, *Zwoleński słownik biograficzny*, Zwoleń 2008, s. 123–127; M. Kozdrach, *Nekropolia Kochanowskich? Osiemnastowieczne pochówki w kaplicach zwoleńskiego kościoła w świetle metryk parafialnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 70, 2022, nr 2, s. 221–223.

²⁰ MRZ, sygn. MRZ/A/334/1-2.

²¹ R. Szczygieł, S. Wiśniewski, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Zwoleniu 1899–1979*, Zwoleń 1979, s. 8; C. Imański, op. cit., s. 162.

²² Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, rkp. 803: *Sprawa o mniemane woytostwo zwolenie między W. Strzemboszem chorążym raciążskim a urodz. Dłuskim starostą zwoleńskim z dokumentów wypisana*, s. 1.

tęgo z 1619 r., od XIX w. uchodzące za zaginione²³. Niefrasobliwy (przynajmniej ze współczesnego punktu widzenia) stosunek do dokumentacji, połączony ze skutkami wydarzeń historycznych, bez wątpienia przyczynił się do tego, że nie przetrwały nie tylko akta miejskie z czasów I Rzeczypospolitej, ale także XIX w. i okresu międzywojennego. Biorąc to pod uwagę, gromadzenie w jednym miejscu jakichkolwiek materiałów archiwalnych nabiera szczególnego znaczenia.

Archiwalia z XIX w. i okresu międzywojennego, które można powiązać z działalnością urzędów, to przede wszystkim różnego rodzaju pokwitowania, wezwania, zaświadczenia, rachunki, wypisy z akt stanu cywilnego, odpisy wyroków, asygnaty i tym podobne pisma urzędowe. W skład zbiorów Muzeum weszły albo drogą kupna, albo darowizny. Wśród nich ponownie znajdują się ukształtowane zbiory rodzinne, np. dotyczące rodzin Stypińskich czy Kwapisiewiczów. Zestaw materiałów kartograficznych (w tym planów miasta) z lat 1820–1947 jest darem osoby prywatnej. Drogą zakupu od osoby prywatnej pozyskano dwa pokwitowania wystawione dla zwoleńskiego Judenratu w 1941 i 1942 r. (akta dotyczące społeczności żydowskiej z lat 1940–1942 także zaginęły, łącznie z aktami metrykalnymi). W trakcie procesu tworzenia Muzeum w latach 70. XX w. przekazano doń także poszyt protokołów zebrań gminnych z lat 1872, 1885, 1891 i 1918, a także zbiór dokumentów Komitetu Obywatelskiego z lat 1915–1917²⁴. Pewne akta z lat 1939–1940 pochodzenia urzędowego – zeszyty z wykazem posiadaczy nieruchomości, wpływami do kasy miejskiej, poboru podatków za posiadanie psa, karty meldunkowe, zezwolenia na wszczęcie działalności gospodarczej, pochodzą od osób prywatnych. Innymi słowy, większość materiałów, które mogą zostać uznane za należące do państwowego zasobu archiwalnego, trafiła do zbioru Muzeum przed uchwaleniem Ustawy z 14 lipca 1983 roku albo jako części prywatnych archiwów. Jedno i drugie sankcjonuje przechowywanie ich w Muzeum²⁵.

Jak zauważa Marek Konstankiewicz, w myśl postanowień Ustawy z 14 lipca 1983 roku jednostki inne niż archiwa państwowe powinny przejmować materia-

²³ A. Skała, *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu*, Lublin 1998, s. 31; S. Piątkowski, A. Szymanek, *Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu 1425–2002: monografia historyczna*, Zwoleń 2002, s. 153; K. Madejska, P. Madejski, A. Szymanek, *Bulla Pawła V dla Bractwa Różańca Świętego w Zwoleniu (1619)*, Zwoleń 2022, s. 78, 115.

²⁴ MRZ, sygn. MRZ/A/333; 338–339.

²⁵ L. Stachowski, op. cit., s. 48; M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, op. cit., s. 344–345; M. Konstankiewicz, *Regulacje prawa polskiego mające znaczenie dla działalności archiwalnej*, „Archeion”, t. 121, 2020, s. 46.

ły zaliczane do nieewidencjonowanego niepaństwowego zasobu archiwalnego, czyli w zasadzie od osób prywatnych²⁶. Na przykładzie praktyki gromadzenia materiałów archiwalnych przez Muzeum Regionalne w Zwoleniu można wszakże rozważyć, czy akta przewidziane zgodnie z jednolitym rzeczowym wykazem akt lub kwalifikatorem dokumentacji do brakowania, czyli dokumentacja niearchiwalna, nie może być w jakimś stopniu czy części przekazywana do zbiorów muzealnych lub bibliotecznych. Ilustracją mogą być wchodzące w skład zbiorów np. zużyte bloczki opłaty targowej z lat 40. i 50. XX w. – ewidentnie dokumentacja niearchiwalna, ale z punktu widzenia Muzeum ważna, bo przecież na pewno pojawiłyby się na wystawie poświęconej zwoleńskim targom; ostatecznie zwykli ludzie wystawiając swoje towary, stykali się z tymi biletami. Podobne uwagi można poczynić do np. dziennika szkolnego.

Jak można wnioskować z dotychczasowych dywagacji, Muzeum Regionalne w Zwoleniu proces gromadzenia opiera przede wszystkim na pozyskiwaniu elementów lub całych spuścizn po osobach albo rodzinach. Typowym tego przykładem jest spuścizna po zamordowanym w Mauthausen w 1942 r. oficerze i nauczycielu Stanisławie Gębce, na którą składają się dokumenty i przedmioty osobiste²⁷. Do tej samej kategorii należy zaliczyć legitymacje, świadectwa szkolne, paszporty i fotografie. Dochodzą do tego zeszyty z tekstami piosenek i tekstami okolicznościowymi, zeszyty szkolne, rękopis niewydanej powieści „Słońce w opłotkach” Stanisława Śwignonia i inne manuskrypty tego przedwcześnie zmarłego literata²⁸.

W przypadku organizacji społecznych Muzeum przejęło jedynie zbiór materiałów związanych z działalnością Komitetu Budowy Pomnika Jana Kochanowskiego z lat 1959–1961, wzbogacony o kolekcję wycinków prasowych dotyczących budowy i osoby będącej *spiritus movens* przedsięwzięcia, zwoleńskiego stolarza i społecznika Waclawa Zacharkiewicza – co symptomatycznie, przekazała je jego córka²⁹. W myśl postanowień Ustawy z 14 lipca 1983 roku archiwalia niepaństwowych jednostek organizacyjnych powinny być przejmowane przez archiwa państwowe³⁰, ale w grę wchodzi tutaj różne czynniki (głównie ludzkie), sprawiające, że jest inaczej. Wspomniane materiały Komitetu Budowy Pomnika Jana Kochanowskiego co prawda trafiły do zbiorów Muzeum jako część spuścizny

²⁶ M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, op. cit., s. 346.

²⁷ MRZ, sygn. MRZ/F/323/1-5; MRZ/A/323/6-40 i MRZ/H/324.

²⁸ MRZ, sygn. MRZ/A/314/1-2.

²⁹ MRZ, sygn. MRZ/H/55-56.

³⁰ M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, op. cit., s. 346.

po osobie, względnie po rodzinie i zawierają tak oryginały pism, jak ich kopie. W tym konkretnym wypadku o przekazaniu do Muzeum mogły zdecydować doświadczenia własne darczyńców – pomnik Jana Kochanowskiego, odsłonięty uroczystie 17 września 1961 r., został wzniesiony w zasadzie bez wsparcia ówczesnych władz, a nawet przy ich sprzeciwie³¹. Co za tym idzie, potomkowie członków Komitetu mogli zachować pewien uraz do urzędów, a archiwum państwowe nim przecież jest. Pilną i palącą potrzebą pozostaje roztoczenie opieki i nadzoru nad archiwaliami pozostającymi w gestii instytucji niepaństwowych – archiwalia np. dużej części lokalnych ochotniczych straży pożarnych, niezwykle cenne świadectwo do badań nad historią regionalną, uległy rozproszeniu, „rozszły się po ludziach” lub po prostu przepadły. Chlubnym wyjątkiem pozostaje zwoleńska OSP, która przechowuje akta od 1899 r., czyli daty swojego powstania³². Przy okazji tworzenia wystawy na 120-lecie istnienia OSP Zwolen³³ pracownicy i wolontariusz z Muzeum dokonali przeglądu i częściowego uporządkowania tych materiałów, część zdigitalizowano³⁴, a co najbardziej istotne, przekonano Zarząd OSP do wyasygnowania środków na konserwację dwóch najstarszych ksiąg protokołów.

Materiały archiwalne, które trafiły do Muzeum, znajdują się w różnym stanie zachowania – niektóre noszą ślady przechowywania w nieodpowiednich warunkach (strychy, piwnice), są zabrudzone i zakurzone. Trafiają się dokumenty podarte czy częściowo uszkodzone. Dotyczy to zwłaszcza materiałów z pierwszej połowy XX w., z reguły jest to papier niskiej jakości, zakwaszony. Ogólnie jednak stan zachowania nie utrudnia korzystania z nich i są udostępniane zainteresowanym. Zgodnie z wymogami prawa są wpisane do inwentarza i mają sygnatury, co umożliwia efektywne wykorzystanie ich w działalności naukowej. Zgodnie z artykułem 2 Ustawy z 21 listopada 1996 roku Muzeum odpowiada za właściwe i bezpieczne przechowywanie zgromadzonych zabytków. W sytuacji chronicznego niedofinansowania i braku własnej siedziby nie jest to proste zadanie, ale w miarę możliwości realizowane – akta trafiły do bezkwasowych teczek, kopert czy pudełek. Najbardziej paląca pozostaje kwestia konserwacji: w 2023 r. Muzeum otrzymało grant Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego na realizację zadania „Białe kruki z kolekcji Muzeum Regionalnego w Zwoleniu:

³¹ S. Janusz, *Boje o Kochanowskiego*, Zwolen 2006, s. 27–46.

³² R. Szczygieł, S. Wiśniewski, op. cit., s. 12.

³³ K. Madejska, K. Mazur, *120 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Zwoleniu*, Zwolen 2019.

³⁴ Niektóre są reproduktowane ibidem, s. 9–11, 15, 17, 24–25, 40–43. Jedna z reprodukcji trafiła też na okolicznościową pocztówkę.

konserwacja zbioru najstarszych i najcenniejszych archiwaliów” w ramach programu „Wspieranie działań muzealnych”, który pozwoli na przekazanie do konserwacji przynajmniej części materiałów.

Muzeum gromadzi materiały archiwalne także na inne sposoby: digitalizuje używane na wystawy dokumenty osób prywatnych i instytucji niepaństwowych czy po prostu akta udostępnione specjalnie dla digitalizacji³⁵. Wśród nich jest dużo fotografii, ponieważ można zauważyć, że z fotografiami osoby prywatne rozstają się najmniej chętnie. Duża część pozyskanych tak materiałów pochodzi z historyczno-genealogicznych konkursów dla młodzieży, które są organizowane we współpracy z Archiwum Państwowym w Radomiu. Do tego należy dodać jeszcze nieliczne depozyty, jak choćby wspomnianą bullę z 1619 r. czy *Inwentarz fundi instructi* z 1831 r. (depozyty Parafii). Gdyby chcieć podsumować proces kształtowania się zbiorów archiwalnych przechowywanych w Muzeum Regionalnym w Zwoleniu, to można by stwierdzić, że łączy on działalność muzealną z praktyką archiwów państwowych i rozwijającej się w ostatnich latach tak zwanej archiwistyki społecznej³⁶.

Gros pozyskiwanych materiałów pochodzi od osób prywatnych, rzadziej instytucji państwowych. W zasadzie tak właśnie powinno być. Przechowywane w Muzeum zabytki, które zgodnie z prawem należą do państwowego zasobu archiwalnego, trafiają głównie jako składniki spuścizn. Zgodnie z zasadą poszanowania historycznie narosłego zasobu archiwalnego nie powinny być oddzielane od całości. Do tego należy uwzględnić także psychologiczne potrzeby samych darczyńców, którzy mogliby poczuć się urażeni rozproszeniem ich – z subiektywnego punktu widzenia – zbiorów rodzinnych. Skutek mógłby być dewastujący, ponieważ rozczarowanie jednych mogłoby zniechęcić innych. Trzeba w tym miejscu zauważyć, że archiwa również przechowują obiekty uznawane za muzealia (w potocznym rozumieniu tego wyrazu – zgodnie z prawem za muzealium może być uznany przedmiot wpisany do inwentarza muzealnego). Często dzieje się tak właśnie w przypadku spuścizn, ale nie tylko (np. tłoki pieczętnie, załączniki do akt). Ustawy z 14 lipca 1983 roku i z 21 listopada 1996 roku o tym milczą, a ich komentatorzy także pominęli tę praktykę milczeniem. Oczywiście, w grę wchodzi przestrzeganie zasady historycznie narosłego zasobu archiwalnego oraz kwestia zdefiniowania, czym jest zasób archiwalny i jego składniki³⁷.

³⁵ Co oczywiście otwiera pytanie o status takich kopii, zasadne również w działalności archiwów.

³⁶ Por. *Archiwistyka społeczna*, red. K. Ziętał, Warszawa 2012.

³⁷ B. Biernat, *Problemy archiwistyki współczesnej*, Warszawa 1977, s. 43–66.

W ostatnich latach archiwa coraz chętniej prezentują też swoje zasoby na wystawach – w tym oryginały akt, co tak oburza niektórych, jeśli czynią to muzea³⁸.

Muzea również przechowują w swoich magazynach obiekty o różnym statusie prawnym czy charakterze. W skrócie są to muzealia, czyli rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza, dalej zabytki w myśl ustawy z 23 lipca 2003 roku, dobra kultury i wreszcie materiały archiwalne³⁹. Muzealne materiały archiwalne dzieli się na trzy grupy: materiały wytworzone przez muzeum jako instytucję, dotyczące jej działalności i istnienia, materiały stanowiące dokumentację związaną z posiadanymi obiektami i wreszcie archiwalia będące muzealiami, czyli wpisane do inwentarza muzealnego⁴⁰. O ile status pierwszej grupy nie budzi większych kontrowersji, to już drugiej tak⁴¹, jednak najwięcej problemów rodzi trzecia grupa. W przypadku Muzeum Regionalnego w Zwoleniu obowiązująca *Instrukcja kancelaryjna* i *Jednolity rzeczowy wykaz akt* (oba dokumenty z 30 grudnia 2020 r.) te „obce” materiały archiwalne pomijają i jest to zapewne praktyka ogólnopolska⁴². W sprawozdawczości muzealnej archiwaliów się nie wymienia⁴³.

Wpisanie dokumentu/aktu do inwentarza muzealnego, co tak oburza archiwistów, jest z punktu widzenia muzeum jedynym sposobem otoczenia go opieką prawną – w ten sposób staje się własnością muzeum z wszystkimi tego konsekwencjami. W polskiej nomenklaturze nie operuje się pojęciem państwowego

³⁸ R. Gąsior, *Archiwista w muzeum*, s. 75–76.

³⁹ O. Jakubowski, *Normy prawne regulujące ochronę zbiorów muzealnych – zarys zagadnienia*, [w:] *ABC Dokumentacja organizacyjno-ochronna w muzeach i wybrane przepisy prawa*, Szkolenia NIMOZ 5, Warszawa 2015, s. 8–10.

⁴⁰ L. Stachowski, op. cit., s. 26–27.

⁴¹ Por. artykuły Andrzeja Szczepaniaka.

⁴² Powyższa myśl jest domysłem graniczącym z pewnością, ale jego zweryfikowanie jest dosyć pracochłonne, ponieważ instrukcje kancelaryjne i wykazy akt jako regulaminy wewnętrzne są rzadko publikowane na stronach muzeów lub ich zakładkach w Biuletynie Informacji Publicznej. Analogiczne przepisy zawiera wykaz akt Muzeum Regionalnego w Siedlcach (<https://www.e-bip.org.pl/upload/361.19051.pdf>), Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku (http://muzeum.slupsk.pl/userfiles/file/BIP/pdf/zal_nr%202_do_nr%203.pdf), Muzeum Śląskiego (<file:///C:/Users/tresv/Downloads/JRWA2019-skompresowany.pdf>), ale archiwalia inne niż wchodzące w skład archiwum zakładowego wydziela się w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi (https://www.maie.lodz.pl/pliki/strony/jrwa_od01012015.pdf). Jest to zresztą materiał na odrębny artykuł.

⁴³ Por. <https://statystykamuzeow.pl/storage/do%20pobrania/Ankiety%202017/FAQ%20dla%20ankiety%20bezoddzialowej%202017.pdf?1594026861> [dostęp: 13.05.2023].

zasobu muzealnego czy zasobu archiwalnego⁴⁴, co już wyróżnia muzea w stosunku do archiwów; mówi się raczej o kategorii „dóbr kultury”. Muzea także nie mają statusu urzędu, a zatem i uprawnień władczych w zakresie kształtowania swoich zbiorów. Nie zmienia tego zaliczenie ich do państwowej sieci archiwalnej. Podnoszone już (przez archiwistów) w literaturze przedmiotu rozwiązania problemu „archiwalia w muzeach” oscylują od rewindykacji materiałów onegdaj wchodzących w skład zasobu archiwów (słuszny) aż do przekazania tychże materiałów archiwom państwowym (niezgodne z prawem). Za najbardziej pożądane należy jednak uznać propozycje Lutosława Stachowskiego, mające swoje umocowanie w istniejących przepisach, a więc przede wszystkim nieodpłatne udostępnienie systemów teleinformatycznych⁴⁵ i zachęcanie oraz merytoryczna pomoc w opracowaniu podstawowych pomocy archiwalnych⁴⁶. W tej chwili bowiem, na gruncie obowiązujących przepisów, „opracowanie” archiwaliów „obcych” w Muzeum Regionalnym w Zwoleniu sprowadza się do nadania sygnatury dokumentowi albo poszytowi i ewentualnej paginacji. Pomoce archiwalnych nie sporządza się, chociaż są takie plany. Kwerendy są prowadzone – przy tak niewielkiej ilości materiałów wystarcza *Inwentarz*. Trudno zresztą porównywać pod tym kątem muzea i archiwa, stąd całkiem świadomie w niniejszym artykule pisze się o „pozyskiwaniu” archiwaliów przez muzea w odróżnieniu od „przejmowania” ich przez archiwa.

Co ważne – prowadzenie przez muzea, zwłaszcza działające lokalnie, aktywnych działań w celu pozyskiwania materiałów archiwalnych powinno stać się priorytetem we współpracy pomiędzy muzeami a archiwami. Przykład Muzeum Regionalnego w Zwoleniu jasno wskazuje na słuszność tego rozwiązania. Jak wspomniano na wstępie, takie praktyki uelastyczniają i uszczelniają system zarządzania narodowym zasobem archiwalnym. Muzeum funkcjonujące na ograniczonym terenie siłą rzeczy jest lepiej rozpoznawalne w lokalnej społeczności niż często odległe archiwum, dodatkowo będące urzędem, co nie każdemu musi się dobrze kojarzyć. Dzięki temu pracownicy muzeów są lepiej zorientowani w specyfice regionu, łatwiej pozyskują informacje i łatwiej zdobywają zaufanie. Na gruncie zwoleńskim zaowocowało to ostatnio pozyskaniem przez Archiwum Państwowe w Radomiu zbioru archiwaliów miejskich z lat okupacji

⁴⁴ Takie rozwiązania znało ustawodawstwo radzieckie, por. F. Riabchikova, *Niewykonalne zadanie? Ogólnopństwowa baza danych zbiorów muzealnych: doświadczenie Białorusi, Rosji, Ukrainy oraz Polski*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 21, 2019, s. 39.

⁴⁵ L. Stachowski, op. cit., s. 49; M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, op. cit., s. 347.

⁴⁶ L. Stachowski, op. cit., s. 48–49.

oraz początku XX w. – wiedzę o tych materiałach, przechowywanych w jednej z piwnic budynku należącego do miasta, zdobyło Muzeum, z którego inicjatywy wszczęto procedurę przejścia owych cennych akt, i był to już ostatni moment: budynek ma zostać sprzedany.

Nie do przecenienia jest także rola muzeów w gromadzeniu składników niepaństwowego zasobu archiwalnego, zarówno ewidencjonowanego, jak i nieewidencjonowanego. Co prawda ten pierwszy powinien trafiać do archiwów państwowych, ale przepis ten rodzi wątpliwości co do swojej zgodności z Konstytucją RP. Praktyka natomiast pokazuje, że ze składnikami ewidencjonowanego niepaństwowego zasobu archiwalnego dzieją się najróżniejsze rzeczy i bardzo często ulega on rozproszeniu. Następnie jego składniki, wchodząc do archiwów prywatnych/osobistych, mogą wraz z nimi trafić właśnie do muzeum. A trzeba też pamiętać, że część potencjalnych darczyńców będzie wołała, ażeby materiały, których się pozbywają, pozostały blisko nich. To znowu faworyzuje muzea. Rzeczą charakterystyczną jest, że większość archiwów prywatnych przejętych przez Archiwum Państwowe w Radomiu to materiały po działaczach właśnie z Radomia⁴⁷. Zadziałała tu zatem identyczna reguła.

Sumując, nadrzędnym interesem jest zabezpieczenie składników dóbr kultury bez względu na ich postać. O ile zgodnie z istniejącym stanem prawnym archiwalia należące do państwowego zasobu archiwalnego powinny trafiać do archiwów państwowych, to regułę tę należy stosować zgodnie ze zdrowym rozsądkiem. Oznacza to przede wszystkim nierozdzielanie już ukształtowanych zbiorów/zespołów. Wyjątki mogą być również zastosowane do trafiających na różne (ale legalne) sposoby drobnych ułamków dawnych zespołów, szczególnie nieistniejących. Muzea mogą być też zainteresowane przejęciem jakiejś części dokumentacji przeznaczonej do brakowania i należałoby im to umożliwić. Warto też rozważyć poszerzenie kompetencji muzeów względem ewidencjonowanego niepaństwowego zasobu archiwalnego. Praktyka muzealna wskazuje, że i tak te materiały tam trafiają⁴⁸. Bez wątplenia natomiast należy prowadzić merytoryczną dyskusję w tym zakresie pomiędzy środowiskami archiwistów i muzealników.

⁴⁷ Por. *Archiwum Państwowe w Radomiu*, s. 176–185.

⁴⁸ Np. Muzeum w Gostyniu od Państwowej Straży Pożarnej otrzymało materiały OSP Gostyń, które uzupełniły akta pozyskane od osób prywatnych – zob. R. Czub, *Archiwalia w zbiorach Muzeum w Gostyniu*, <https://muzeum.gostyn.pl/i/dg/725.pdf> [dostęp: 19.05.2023], s. [6].

Summary

The Zwoleń Regional Museum serves as a case study

The modern archival theoretical and practical reflection noticed the problem of archival materials obtained, stored and preserved by museums. According to the law, museums under the authority of the government or the local government units belong to the state archive network and as such can collect and preserve archival materials. However, this solution creates methodological problems (separating the competences of archives and museums, description of the materials). The activity of museums in the field of archival materials, as shown in the case of the Regional Museum in Zwoleń, analyzed in the article, makes the management of the national archival resource more flexible. This is particularly important for non-state archival resources, both registered and unregistered.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie – rkp. 803.

Muzeum Regionalne w Zwoleniu, Księga inwentarzowa muzealiów.

Akty prawne

Statut Muzeum Regionalnego w Zwoleniu z 5 września 2013 roku, <https://muzeumrz.bip.gov.pl/status-prawny/statut-muzeum-regionalnego-w-zwoleniu.html> [dostęp: 13.05.2023].

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 roku o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, Dz.U. RP z dn. 3 lutego 2020, poz. 164.

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 roku o muzeach, Dz.U. RP z dn. 15 lutego 2022, poz. 385.

Literatura

Antoniak P., *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2012.

Archiwalia w zbiorach Muzeum w Gostyniu, oprac. A. Piwoń, Gostyń 1980.

Archiwistyka społeczna, red. K. Ziętał, Warszawa 2012.

Archiwum Państwowe w Radomiu: przewodnik po zasobie archiwalnym, red. H. Kisiel, Warszawa 1996.

- Babula Ł., Madejska K., *Zwoleńskie lapidarium: zachowane macewy z cmentarza żydowskiego w Zwoleniu*, „Radomskie Studia Humanistyczne”, t. 5, 2018, s. 215–242.
- Barbasiewicz A., *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2021.
- Biernat B., *Problemy archiwistyki współczesnej*, Warszawa 1977.
- Bojarska A., *Zasób archiwalny Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, [w:] *Jeńcy wojenni II wojny światowej: stan archiwów i najnowszych badań*, red. E. Nowak, Opole 1996, s. 107–114.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795: materiały źródłowe*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017.
- Chorażyczewski W., *O zbliżeniu bibliotek i archiwów w związku z pełnieniem przez nie funkcji naukowej*, [w:] *Oblicza archiwów i współczesne wyzwania archiwistyki: studia archiwistyczne*, red. P.A. Czyż, D. Magier, Siedlce 2019, s. 21–42.
- Cieślak Z. i in., *Ustawa o muzeach: komentarz*, Warszawa 2021.
- Czyż P.A., *Archiwistyka w muzealnictwie*, [w:] *Oblicza archiwów i współczesne wyzwania archiwistyki: studia archiwistyczne*, red. P.A. Czyż, D. Magier, Siedlce 2019, s. 43–68.
- Gąsior R., *Archiwalia w muzeum: z problemów teorii archiwalnej*, „Archiwista Polski”, nr 1, 2013, s. 48–50.
- Gąsior R., *Archiwista w muzeum: współpraca archiwów państwowych z muzeami na przykładzie doświadczeń Archiwum Państwowego w Lublinie*, „Muzealnictwo”, t. 49, 2008, s. 68–77.
- Grabski T.I., *Materiały archiwalne w zasobie archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu i ich wykorzystanie*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, t. 5, 1998, s. 139–145.
- Imański C., *Dzieje Zwolenia*, Zwoleń 2013.
- Jakubowski O., *Normy prawne regulujące ochronę zbiorów muzealnych – zarys zagadnienia*, [w:] *ABC Dokumentacja organizacyjno-ochronna w muzeach i wybrane przepisy prawa*, Szkolenia NIMOZ 5, Warszawa 2015, s. 6–15.
- Janusz S., *Boje o Kochanowskiego*, Zwoleń 2006.
- Kłys A., *Informator o zasobie archiwalnym Muzeum Stutthof*, Warszawa 2010.
- Kobzdaj E., *Historyczny zasób archiwalny w muzeach państwowych na Dolnym Śląsku*, „Archeion”, t. 90, 1992, s. 29–44.
- Konstankiewicz M., *Regulacje prawa polskiego mające znaczenie dla działalności archiwalnej*, „Archeion”, t. 121, 2002, s. 16–67.

- Konstankiewicz M., Niewęglowski A., *Narodowy zasób archiwalny i archiwa: komentarz*, Warszawa 2016.
- Kozdrach M., *Nekropolia Kochanowskich? Osiemnastowieczne pochówki w kaplicach zwoleńskiego kościoła w świetle metryk parafialnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 70, 2022, nr 2, s. 201–230.
- Lesisz A., *Miasto i Gmina Zwoleń w latach 1976–1990*, Zwoleń 2007.
- Lesisz Z., *Zwoleński słownik biograficzny*, Zwoleń 2008.
- Madejska K., Madejski P., *Małe miasto, małe muzeum, duży problem: kłopotliwe dziedzictwo wielu kultur w teorii i praktyce na przykładzie Muzeum Regionalnego w Zwoleniu*, [w:] *Wielokulturowość i jej znaczenie w perspektywie historycznej i muzealniczej*, red. M. Gapski, M. Stasiak-Cyran, M. Tymochowicz, Lublin 2022, s. 307–321.
- Madejska K., Madejski P., Szymanek A., *Bulla Pawła V dla Bractwa Różańca Świętego w Zwoleniu (1619)*, Zwoleń 2022.
- Madejska K., Mazur K., *120 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Zwoleniu*, Zwoleń 2019.
- Marciniak F., Marszałek J., *Akta Państwowego Muzeum na Majdanku*, „Archeion”, t. 37, 1962, s. 207–228.
- Nowakowska E., Wiczerzyńska N.A., *Zwoleńska kultura*, Zwoleń 2009.
- Palarczyk A., *Władze hitlerowskiego obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, ich kancelarie i pozostała po nich spuścizna aktowa*, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 227–249.
- Piątkowski S., Szymanek A., *Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu 1425–2002: monografia historyczna*, Zwoleń 2002.
- Pluta E., *Konferencja na temat archiwaliów przechowywanych w muzeach dolnośląskich*, „Archeion”, t. 88, 1990, s. 225–228.
- Riabchykova F., *Niewykonalne zadanie? Ogólnopaństwowa baza danych zbiorów muzealnych: doświadczenie Białorusi, Rosji, Ukrainy oraz Polski*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 21, 2019, s. 39–52.
- Rzepka L., *Informator o zasobie historycznym archiwum Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 19, 1996, s. 239–249.
- Skała A., *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu*, Lublin 1998.
- Stachowski L., *Muzea jako strażnicy materiałów archiwalnych*, „Problemy Archiwistyki”, nr 1, 2009, s. 23–49.

- Szczepaniak A., *Archiwalia i archiwum w muzeum państwowym – stan obecny i potrzeby (na przykładzie Muzeum Narodowego w Warszawie)*, „Archiwista Polski”, nr 3, 2006, s. 41–48.
- Szczepaniak A., *Archiwalia i archiwum w muzeum państwowym: stan obecny i potrzeby*, „Problemy Archiwistyki”, nr 1, 2009, s. 7–11.
- Szczepaniak A., *Problemy wartościowania dokumentacji naukowej w Muzeum Narodowym w Warszawie*, „Archiwista Polski”, nr 4, 2002, s. 43–49.
- Szczygieł R., Wiśniewski S., *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Zwoleniu 1899–1979*, Zwolen 1979.
- Szczygieł R., *Źródła rękopiśmienne*, [w:] *Zwolen: dzieje miasta i ziemi*, red. K. Myśliński, Lublin 1977, s. 351–354.
- Wiśniewski J., *Archiwalia w bibliotekach i muzeach*, Poznań 2000.
- Wiśniewski J., *Materiały archiwalne w muzeach*, „Archiwista Polski”, nr 3, 2012, s. 65–70.
- Zwolen: dzieje miasta i ziemi*, red. K. Myśliński, Lublin 1977.

Netografia

- Czub R., *Archiwalia w zbiorach Muzeum w Gostyniu*, <https://muzeum.gostyn.pl/i/dg/725.pdf> [dostęp: 19.05.2023].
- <https://statystykamuzeow.pl/storage/do%20pobrania/Ankiety%202017/FAQ%20dla%20ankiety%20bezoddziałowej%202017.pdf?1594026861> [dostęp: 13.05.2023].